

УДК 316.334.22

Фесенко А.М., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Фесенко Артур Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології МДГУ ім. Петра Могили. Закінчив Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова за спеціальністю «Історія». Коло наукових інтересів: соціальна політика та управління, політичний менеджмент, виборчі технології, проблеми історії СРСР.

БЕЗРОБІТТЯ ЯК КОМПЛЕКСНА СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

У статті досліджуються концептуальні засади безробіття як деструктивного соціального явища з чисельними негативними для суспільства наслідками.

The article touches on the conceptual problems of unemployment and its social negative consequences.

Актуальність теми. Перехід до ринкових відносин на пострадянському просторі, в тому числі в Україні, радикально змінив природу зайнятості населення, працевлаштування та найму на роботу людей найманої праці. В ринкових умовах зайнятість є функцією ринку праці (ринку робочої сили) як підсистеми ринкової економіки, є похідною від співвідношення попиту, пропозиції і ціни робочої сили. Остання на ринку праці є товаром, предметом купівлі-продажу. Сама ж природа ринкових відносин, навіть в умовах їх державного регулювання, припускає вибірковість залучення робочої сили до використання у виробництві, внаслідок чого її певна частина залишається «відторгнутою» ринком праці, а люди найманої праці – непрацевлаштованими, безробітними.

Для пострадянських країн питання безробіття виявилось особливо актуальним через радикальний перехід від радянської моделі повної зайнятості працездатного населення з її потужними соціальними гарантіями для трудящих до моделі ринкової зайнятості з її суворими вимогами до робочої сили та чутливістю до кон'юнктурних змін та циклів. Тим більше, що цей перехід у 90-ті роки ХХ ст. супроводжувався глибокою економічною кризою, своєрідною деіндустріалізацією з масовим вивільненням працівників, падінням реальної заробітної плати та істотним погіршенням умов праці. Чимало кваліфікованих, кадрових працівників різних сфер господарства не лише залишилися без трудового заробітку, нерідко без будь-яких засобів для існування, але й втратили нормальний соціальний статус.

Масовий, масштабний характер безробіття, загрози його загострення у зв'язку з нестабільністю вітчизняної економіки, зокрема, в умовах новітньої кризи, що почалася восени 2008 року, порушує практичне питання вироблення політики боротьби з безробіттям та подолання його наслідків у контексті управління зайнятістю та соціального захисту населення. Це, в свою чергу, вимагає теоретико-методологічного обґрунтування безробіття як багатовимірного соціального явища, наслідки якого негативно впливають на різні сфери життєдіяльності суспільства та на різні аспекти соціального та особистісного життя людини найманої праці.

Стан наукової розробки теми. Сучасні вітчизняні автори (В. Яценко, Л. Колешня, О. Пазюк, О. Пономарьова та ін.), аналізуючи ринкові перетворення у сфері зайнятості в Україні, здебільшого досліджують структурні її динамічні аспекти зайнятості та безробіття [4, 8, 13, 14], залишаючи поза увагою соціальні проблеми, які несе в собі розповсюдження та укорінення безробіття. Певним виключенням з цього є наукова стаття Т.Г. Трофанової «Безробіття як фактор нівелювання економічних та суспільно-виробничих відносин (підводні течії епохи безробіття)», в якій наведено різні прояви деструктивності безробіття [12]. Проте в Україні, здається, немає досліджень, які б розглядали безробіття та його наслідки за допомогою системного підходу.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є комплексний аналіз наслідків безробіття як

негативного соціального явища у різних сферах та на різних рівнях життєдіяльності суспільства.

Основний матеріал дослідження. На проблемне навантаження безробіття вказують уже базові визначення самого поняття, якими оперує сучасна наука. Так авторський колектив російського вузівського підручника «Соціальна політика» на чолі з М.А. Волгіним пропонує наступні визначення:

а) безробіття – незалежне від волі працівника призупинення трудової діяльності на значний строк з причин неможливості працевлаштуватися, в тому числі, після розірвання попереднього трудового договору з роботодавцем;

б) для людини безробіття проявляється у тому, що вона, всупереч власному бажанню, не може знайти роботу, яка забезпечить їй необхідний дохід [11, с. 239].

У свою чергу, українська дослідниця, авторка вузівського підручника «Економіка праці» А.В. Калина визначає безробіття як категорію, що відбиває економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення [2, с. 68].

Як бачимо, у запропонованих тлумаченнях підкреслюється, насамперед, вимушеність безробіття, яке відлучає людину від праці й не дозволяє їй задовольнити життєво необхідні потреби. Позбавляючи людину можливості працювати і заробляти собі на життя, безробіття брутально порушує не лише право людини на працю, але й право на достатній життєвий рівень для себе та своєї родини, які належать до найважливіших соціальних прав у будь-якому цивілізованому суспільстві, а в Україні закріплені у статтях 43 та 48 Конституції [5].

У цілому ж безробіття варто розглядати як комплексну соціальну проблему, деструктивні наслідки якої вимагають системного аналізу. На нашу думку, основними параметрами аналізу безробіття мають виступати:

1. Рівень соціальної структури, на яких проявляється безробіття та мають місце його наслідки.

2. Сфери та аспекти прояву наслідків безробіття.

3. Диференціація наслідків безробіття у залежності від його типу.

Так безробіття проявляється у двох вимірах – як суспільне явище і як соціальний стан, в якому перебуває непрацевлаштована людина. Таке уявлення дозволяє розглядати наслідки безробіття як на макро-, так і на мікрорівні.

Далі наслідки безробіття мають місце не лише в економічній та трудовій, але й в соціальній і соціокультурній сферах життєдіяльності суспільства, впливають на інститут сім'ї, на природний і міграційний рух населення. Таким чином, можна виділити наступні аспекти вивчення безробіття та його наслідків: економічний, правовий, соціальний, культурний, екзистенціальний, психологічний, демографічний тощо.

Нарешті, різноманітні наслідки безробіття як на макро-, так і на мікрорівні диференціюються у залежності від його типу. Зокрема, на наш погляд, особливу увагу слід приділяти вивченню наслідків

таких видів безробіття, як застійне (хронічне), циклічне, приховане.

Отже, розглянемо основні деструктивні наслідки безробіття на основі запропонованої методології.

На *макрорівні*, в економічному плані безробіття варто розглядати як симптом і водночас як фактор кризових явищ у системі суспільного виробництва. Так, наявність безробіття у більш-менш значних масштабах вказує на такі економічні суперечності:

- прогалини у системі підготовки кадрів, зокрема, переважання ринку праці фахівцями певного профілю або ж недостатній рівень підготовки молодих спеціалістів;
- структурні невідповідності в економіці, звідси – структурне безробіття;
- зростання кризових явищ, зумовлене падінням виробництва та сукупного попиту на ринку, звідси – циклічне безробіття.

Безробіття не лише симптомізує, але й підсилює кризовий стан економічної сфери. Серед основних *макроекономічних* проблем, що тягне за собою зростання безробіття, виділяються:

- падіння валового внутрішнього продукту в зв'язку з недовиробництвом через невикористання робочої сили (математична закономірність, відкрита американським економістом А. Оукеном);
- руйнування робочої сили, як трудових ресурсів, як у плані декваліфікації, демотивації праці («омертвіння робочих рук», як це називав Дж. М. Кейнс), так і у плані демографічного відтворення; у перспективі це загрожує шаленим дефіцитом кадрів на стадії відновлення економічного зростання;
- трудові міграції небажаного характеру, внаслідок яких маси працівників залишають охоплені безробіттям регіони і цілі країни, мігруючи у пошуках роботи й заробітку, що торкається як елітної, так і масової робочої сили;
- збіднення населення через втрату трудового заробітку та заморожування заробітної плати працівників, які залишаються на виробництві, що тягне за собою падіння купівельної спроможності населення і, відтак, падіння сукупного попиту на товари, що з часів Кейнса розглядається як головний фактор падіння виробництва й економіки в цілому.

На увагу заслуговують і наслідки, які являють собою безробіття на *мікроекономічному рівні*, під яким розуміється економічний стан безробітного працівника, його родини, домогосподарства. Це, зокрема:

- відсутність заробітку, внаслідок чого стає неможливим задоволення потреб людини, сім'ї;
- руйнування трудового потенціалу, насамперед, кваліфікації, навичок, нерідко й мотивації до суспільно-корисної праці як такої.

Отже, з економічної точки зору, безробіття нерозривно пов'язане з падінням виробництва,

низькою купівельною спроможністю та руйнуванням трудового потенціалу.

Не менш руйнівні наслідки безробіття прослідковуються у його соціальному вимірі. Суспільство в умовах зростання безробіття уражено різними соціальними патологіями, які підсилюють одна одну, руйнуючи соціум. Отже, на *макросоціальному рівні* слід відзначити насамперед:

- бідність та маргіналізацію значних груп населення як професійних, так і статтево-вікових категорій, які залишаються відштовхнутими на узбіччя життя;
- зростання соціальних патологій, проявів асоціальної поведінки, внаслідок чого формується криміногенна ситуація;
- формування субкультури безробіття як певного способу життя, який може передаватися й у спадок;
- міграції небажаного характеру, зокрема, трудові маятникові, незворотні, нелегально-кримінальні (торгівля людьми, вербування військових найманців) тощо.
- посилення соціальної напруги, нестабільності та конфліктогенності в суспільстві або регіоні: у світовій практиці досягнення 8-10 % рівня безробіття вважається критичним порогом [7, с. 89].

У цьому плані доречним буде наведення ілюстративних статистичних даних по США, якими оперує професор М.Х. Бреннер. Вони широко відомі серед закордонної наукової громадськості, проте майже невідомі в Україні. Так збільшення безробіття лише на 1 % тягне за собою зростання смертності на 2 %, кількості крадіжок – на 2,8 %, звернень до психіатричних лікарень – на 3,4 %, вбивств – на 3,8 %, самогубств і тюремних ув'язнень – на 4 %, пограбувань – на 5,7 %, заарештованих наркоманів – на 8,7 % [10, с. 337].

Аналіз такої статистики дає уявлення і про те, що безробіття жорстоко б'є по найголовнішому – по людській особистості. Як зауважує відомий російський системний аналітик С.Г. Кара-Мурза, в соціальному плані безробіття не лише є джерелом соціальних негараздів, але й джерелом масових страждань [3, с. 542]. Безробіття руйнує людину як соціально, так і психологічно, морально, культурно, в цілому можна сказати – екзистенціально.

Отже, на *мікросоціальному рівні* слід вказати на такі наслідки безробіття:

- безробіття відбирає в людини соціальні можливості, руйнує плани та перспективи, впевненість у завтрашньому дні, почуття свободи, захищеності, потрібності тощо; пошуки нової роботи нерідко перетворюються на боротьбу за виживання, зазнаючи невдач у якій людина нерідко впадає у ще більшу депресію, апатію, а допомога щодо безробіття та умови її отримання лише підкреслюють статус «відлученого»;
- безробіття несе загрозу деградації особистості внаслідок відлучення від праці, трудового

колективу як соціального оточення, звичного укладу життя, наслідком чого стає, з одного боку, відчуття відторження, непотреби суспільству, безнадійності, примушує людину шукати будь-якого заробітку, випадкового і нестабільного, забуваючи про роботу за спеціальністю; в гіршому випадку людина стає на асоціальний, кримінальний шлях;

- безробіття підриває здоров'я людини, насамперед, у психологічному й моральному плані, внаслідок чого людина опиняється у депресивному стані, який сприяє втягуванню в алкогольну чи наркотичну залежність, або ж штовхає до самогубства;
- безробіття підриває сімейні стосунки не лише через неможливість внаслідок нестачі доходу задовольняти матеріальні потреби сім'ї, але й через суто психологічні моменти, серед яких не останнє місце займає втрата людиною ролі годувальника, пригнічений стан, який обов'язково тягне за собою сімейні чвари, нарешті, отримання тавра «сім'я безробітних», «дружина безробітного», «діти безробітних» в очах оточуючих (що завдає особливого удару по дітях, які можуть потрапити у нестерпне становище в оточенні однолітків).

У класичному для Заходу підручнику П.Е. Самуельсона і В.Д. Норхауса «Економіка» наведено фрагменти інтерв'ю з безробітними людьми, які довго шукали роботу (цитуються російською): «Мне приходилось вставать в пять утра и отправляться в порт. У ворот сахарного завода «Spresles» стояли тысячи людей. Но все хорошо знали, что предлагалось только три или четыре вакансии. Через какое-то время из ворот вышел человек в сопровождении двух полицейских и сказал «Мне нужно два человека в бригаду. Еще двое – для работы на шахте». Люди дрались между собою как свора собак на Аляске, чтобы пробиться сквозь толпу. Однако работу смогли получить только четверо». Інший фрагмент, який ілюструє моральний стан «відлученого»: «Чем же вы занимаетесь весь день? Вы приходите домой и сидите. И это бездеятельное сидение доводит вас до отчаяния. Напряжение домашних нарастает до предела. Они начинают заводиться и спорить друг с другом по пустякам, потому что проводят все свое время в этих четырех стенах. Именно из-за этого рушатся целые семьи». А ось спогади людини з середнього класу, колишнього менеджера, який безрезультатно шукав роботу кілька років: «Я проиграл борьбу за выживание в современной экономике... По мере того, как шли месяцы и годы, я погружался в депрессию. После того, как вам отказывают множество раз, вы начинаете сильно сомневаться в своих способностях» [9, с. 505]. Особисто П. Самуельсон вважає: втрата роботи людиною – це психічна травма, потужність стресового впливу якої поступається лише смерті близького родича та ув'язненню [1, с. 4].

Обов'язково слід підкреслити, що безробіття завдає удару не лише по тим, хто втратив роботу, але й по працюючим, по людям найманої праці в цілому. В радянській науці з цього приводу висувалася теза: «Безробіття – бич пролетаріату» [6, с. 65]. Підставами, принаймні, дві. По-перше, морально пригнічений стан працівників у періоди зростання безробіття внаслідок відчуття остраху опинитися без роботи і без засобів до існування. Прем'єр-міністр Швеції 80-х років ХХ ст., соціал-демократ Улоф Пальме у своїй книзі «Шведська модель» писав з цього приводу: «Найбільш важливим фактором впевненості є робота... Тому, що окрім війни і стихійного лиха, не існує нічого такого, чого б люди побоювалися більше, ніж безробіття» [3, с. 540]. По-друге, наявність безробіття як «резервної армії праці» дає можливість роботодавцям чинити тиск на власний персонал, погіршувати умови праці, знижувати заробітну плату та переслідувати профспілкових активістів. Таким чином, в умовах ринково-обумовлених протиріч між найманими працівниками і власниками засобів виробництва безробіття є засобом розв'язання таких протиріч на користь останніх.

Серед видів найбільш руйнівними є такі, які за характером свого впливу призводять до радикальних негативних змін у способі життя постраждалих. До таких, на наш погляд, варто віднести циклічне та застійне (хронічне) безробіття.

Перше супроводжує соціально-економічну кризу з її падінням виробництва, рівня життя та зайнятості – внаслідок чого різко змінюється самий спосіб життя трудящого населення, який перетворюється на боротьбу за виживання. Під час кризи незатребуваними стають не лише традиційно вразливі категорії працівників, але й ті, які за нормальних умов мають стабільну роботу, заробіток, гарантії зайнятості. Це не може не призвести до культурного шоку людину, яка ще нещодавно упевнено дивилася у своє майбутнє. Саме такий приклад на американському матеріалі описано вище.

Другий з цих двох видів безробіття є особливо небезпечним у зв'язку з тим, що за довгого періоду перебування без роботи у людини зникає сама мотивація до трудового способу життя як такого. Реєстрація у якості безробітного, випадкові заробітки, робота не за спеціальністю ситуацію не рятують. Після 10-12 місяців перебування у цьому стані люди відмовляються від пошуків роботи і починають звикати до життя без праці, що швидко тягне за собою перехід у маргінальний статус. У

депресивних регіонах (а в сучасній Україні їх чимало, як на заході, так і на південному сході країни) формується своєрідна субкультура безробіття, яка характеризується соціальною апатією, засвоєнням примітивних засобів виживання (дрібна торгівля та ін.), зростанням злочинності, дитячої бездоглядності та врешті-решт – переходом від трудового до «збиральницького» способу життя більшості мешканців. Звичайно, що за таких умов особливо страждають діти та молодь, які мали б уособлювати майбутнє. Інакше, ніж руйнуванням базових засад цивілізації, це назвати не можна.

Висновки. Вищенаведений аналіз вказує на безробіття як комплексну соціальну проблему, загострення якої руйнує економічні, соціальні, культурні, демографічні основи соціуму. З цього випливають наступні висновки:

- неможливість визнання безробіття нормальним соціально-економічним явищем, аморальність політичних розмов та наукових тез про «позитиви» «природного» безробіття;
- необхідність визнання боротьби з безробіттям пріоритетом як економічної, так і соціальної політики, одним з аспектів якої є наголос на навчання безробітних, направлення їх до оплачуваних громадських робіт у плані відновлення трудового способу життя і відповідної мотивації, адже допомога у грошовому вигляді не може вважатися дієвим соціальним захистом безробітної людини та її близьких;
- у проведенні активної політики зайнятості виходити з логіки: стимулювання сукупного попиту на працю – з одного боку, якісна і структурно обґрунтована підготовка працівників з гарантіями їх працевлаштування і зайнятості – з іншого;
- дієвість регулювання на державному рівні системи соціально-трудова відносин у плані додержання роботодавцями норм трудового законодавства та колективних договорів і угод різного рівня під кутом зору гарантій зайнятості, рівня оплати праці, прав профспілок;
- необхідність відновлення у нашому суспільстві пропаганди трудових цінностей і трудового способу життя, особливо у молодіжному середовищі – з одного боку, інформування населення про проблеми безробіття, гарантії зайнятості та їх правовий захист, можливості користування соціальними послугами системи Державної служби зайнятості – з іншого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаража С. От общества полной занятости к обществу с безработицей и ... обратно? // Коммунист. – 2009. – № 11 (1155). – 13 февраля.
2. Калина А.В. Экономика праці. – К.: МАУП, 2004. – 272 с.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 832 с.
4. Колешня Л. Безробіття в умовах формування ринкових відносин // Україна: аспекти праці. – 1997. – № 6. – С. 9-11.
5. Конституція України. – К., 1996.
6. Леонтьев Л.А. Краткая политическая экономия. – М., Политиздат, 1966. – 415 с.

7. Локосов В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития // СОЦИС. – 1998. – № 4. – С. 86-94.
8. Пазюк О., Пономарьова О. Проблеми безробіття в Україні // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 2. – С. 3-10.
9. Самуэльсон П.Э., Нордхаус В.Д. Экономика: Пер. с англ. / Под ред. Н.В. Шуляпиной. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2000. – 16-е изд. – 680 с.
10. Соколов Б.И., Соколова С.В. Экономика: Учебник для гуманитариев. – СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 2002. – 478 с.
11. Социальная политика / Под общ. ред. Н.А. Волгина. – М.: Экзамен, 2004. – 736 с.
12. Трофанова Т.Г. Безробіття як фактор нівелювання економічних та суспільно-виробничих відносин (підводні течії епохи безробіття) // Економіка. Фінанси. Право. – 2006. – № 5. – С. 31-34.
13. Яценко В. Проблеми аналізу безробіття в Україні // Україна: аспекти праці. – 1996. – № 6. – С. 20-24.
14. Яценко В. «Безробіття по-українськи» у цифрах і фактах // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 6. – С. 17-22.